

Д. Я. ТЕЛЕГІН

НЕОЛІТИЧНІ ПОСЕЛЕННЯ ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ І ПОЛІССЯ УКРАЇНИ

Прорізана водними артеріями Дністра, Південного Бугу, Дніпра і Сіверського Дінця та поділена на ландшафтно-кліматичні зони (Степ, Лісостеп і Полісся), Україна відзначається різноманітністю розташованих на її території неолітичних пам'яток. Так, в західних областях республіки (басейн Дністра) поширюються неолітичні поселення з так званою лінійно-стрічковою керамікою¹. На території степової частини Української РСР в останній час виділено культуру риболовсько-скотарських племен типу поселення на Сурському острові, для речового комплексу якої характерні своєрідні кістяні вироби, шліфовані кам'яні сокири, тесла, а також гостродонна кераміка, прикрашена переважно прокресленим орнаментом².

Інше за характером пам'яток матеріальної культури населення жило в неолітичну епоху в районах лісостепового Лівобережжя і Полісся України³, де, як побачимо нижче, виділяються ще дві групи неолітичних пам'яток (рис. 1). Далі подаємо опис матеріалів цих груп.

Розселення ранньонеолітичних племен по Сіверському Дінцю, очевидно, відповідає часові першого масового заселення дюн людиною. Стоянки цього часу розміщуються звичайно на високих місцях борової тераси або на окремих її останцях серед заплави річки. Культурний шар із знахідками залягає в сіробурому піску дюн.

Важливі дані для розуміння культури населення з гребінцевою керамікою здобуті під час дослідження стоянки в урочищі Бондариха, розташованій на лівому березі Дінця, південніше м. Ізюм, Харківської області⁴.

Мешканці цієї стоянки володіли високою майстерністю обробки кременю. Мікропластини, виявлені тут у великій кількості, відрізняються винятковою правильністю обрисів, незначною товщиною, здебільшого трапецієвидним перерізом і мінімальною ударною площадкою.

Весь виробничий інвентар стоянки поділяється на дві групи — мікровкладишеві вироби і знаряддя для обробки дерева (рис. 2, 1—10). Мікролітичні вкладиші представлені трапеціями, пластинками із скоше-

¹ И. К. Свешников, Культура линейно-ленточной керамики на территории Верхнего Поднестровья и Западной Волыни, СА, XX, 1954.

² В. М. Даниленко, До питання про ранній неоліт Південної Наддніпряни, Археологія, т. III, 1950; О. В. Бодяньський, Неолітична стоянка на о. Шулаєвому, АП, т. II, 1949.

³ Ці райони включають середню течію і верхів'я Сіверського Дінця, Ворскли, Псла, Сули, долину Сейму, Десни, Дніпра в межах Київщини та басейн Прип'яті.

⁴ Д. Я. Телегін, Неолітична стоянка в урочищі Бондариха, Археологія, т. IX, 1954, стор. 158 і далі.

ним краєм і затуплюною спинкою. Найпоширенішою мікролітичною формою є трапеції. Вони мають видовжені або високі пропорції. Пластинки із затуплюною спинкою виготовлені з довгих тонких трапецеєвидних в перерізі пластин. Здебільшого майже половина пластини обрита крутою крайовою ретушшю, часто підправлені також і кінці вкладиша. Довжина цих пластинок 2,5—3 см, але є зразки довжиною і понад 4 см. Неолітичні мисливці досить часто вживали знаряддя, відомі під назвою пластинок із скошеним краєм. Найчастіше їх виготовляли з мікролітичних пластин, зламаних навкіс. Злам підправлений крутою ретушшю.

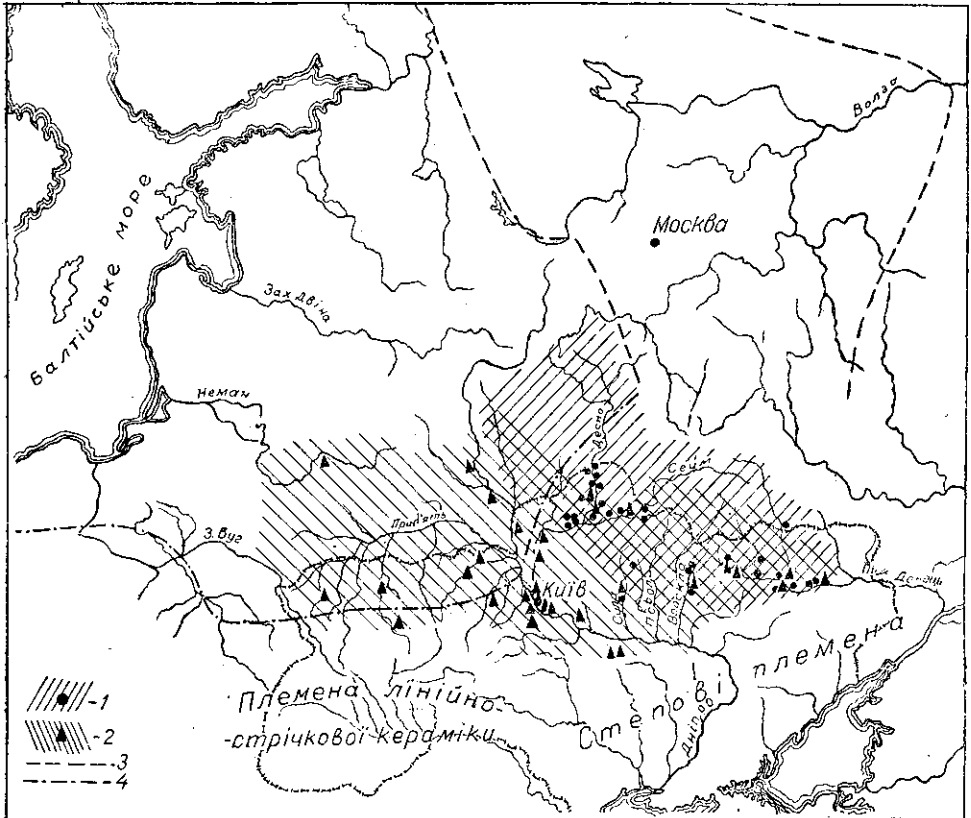

Рис. 1. Карта поширення неолітичних пам'яток на території лісостепового Лівобережжя і Полісся України.

1, 2 — поселення ямково-гребінцевої (1) і гребінцево-накольчастої кераміки (2) на території України; 3, 4 — межі поширення племен з ямково-гребінцевою (3) «гребінцево-ямковою» (4) керамікою в лісовій смузі Східної Європи (за М. Є. Фоссе).

На жаль, не збереглися кістяні вироби, і тому важко судити, яку форму і розміри мали ті кістяні знаряддя, в які вставлялись описані вище вкладиші. Можливо, проте, що виявлене в руслі Дінця біля Ізюма кістяне вістря з крем'яними вставками відноситься саме до цієї епохи¹. Аналогічне вістря, але більших розмірів, було знайдено на березі Дінця біля с. Дронівка, Ямського району, Сталінської області.

В господарській діяльності населення важливу роль відігравали знаряддя праці, виготовлені шляхом двобічного оббивання. Це, головним чином, сокири-різак, які виготовляли з невеликих уламків кременю шляхом нанесення бокових сколів. Таким же боковим сколом формовано і робоче лезо. Сокира-різак дуже нагадує відомий пік з прибалтійських стоянок.

¹ Н. В. Сибилев, Древности Изюмщины, в. IV, Изюм, 1930, табл. IV, 12а.

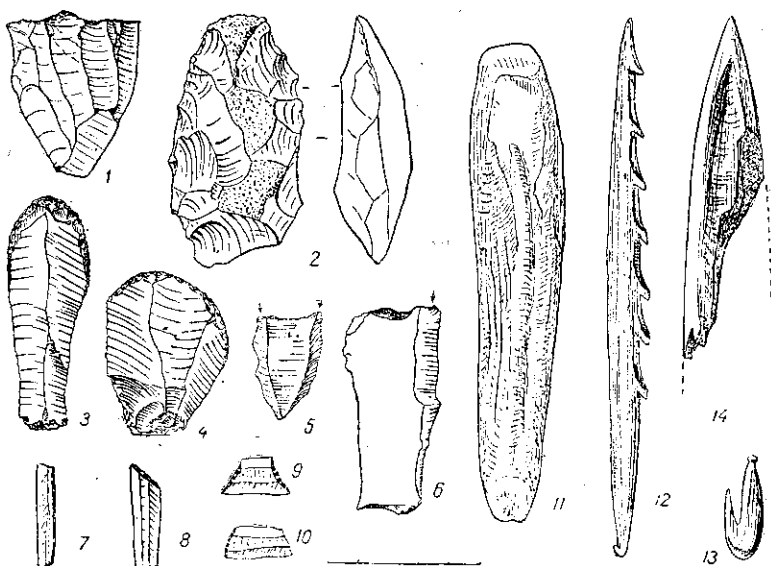

Рис. 2. Крем'яні і кістяні знаряддя з поселень гребінцево-накольчастої кераміки.

1—10 — Бондариха 2; 11—13 — Погорілівка; 14 — Коногон.

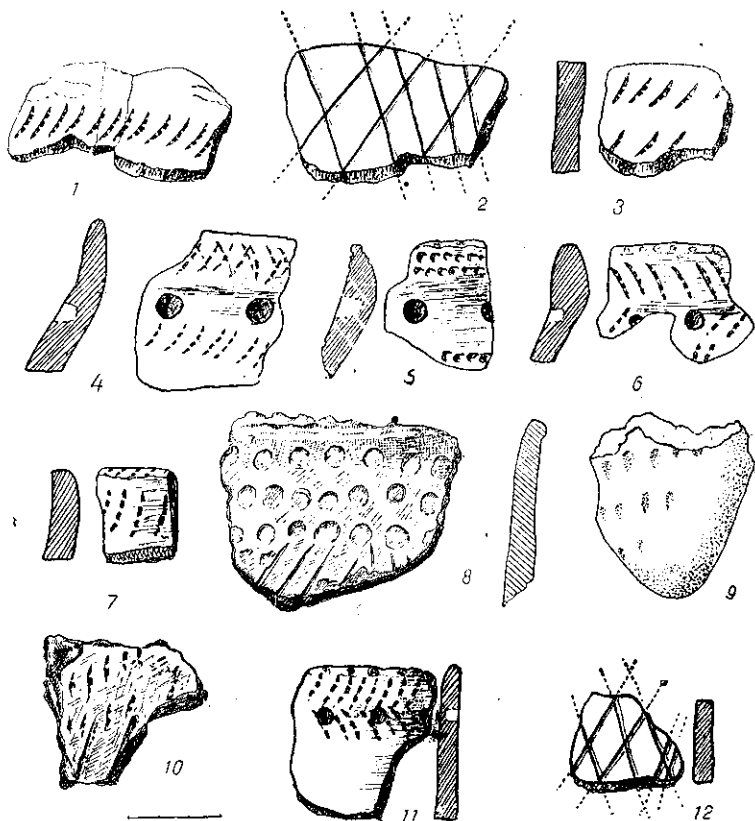

Рис. 3. Гребінцево-накольчаста кераміка.

1 — Бондариха 2; 2 — Устя Осколу 2; 3 — Петрівка; 4 — Герасимівка; 5, 6 — Біла Гора; 7 — Охтирка; 8—10 — Микольська Слобідка; 11, 12 — Погорілівка.

В культурному шарі ряду стоянок виявлено також клини і свердла. Крім відмічених двох груп крем'яного інвентаря, широко вживали також і інші види знарядь — скребки, різці, різні проколки, ножі і т. ін. Ці неолітичні племена Сіверського Дінця знали вже і кераміку. Фрагменти глиняного посуду були виявлені в культурному шарі стоянки Бондариха 2 і нижньому горизонті стоянки Устя Осколу 2. Колекція кераміки цього типу зібрана і на стоянці Студенок 5 (рис. 3, 1, 2, рис. 4, 4). Черепки відзначаються надзвичайною крихкістю, випал слабкий. Злам черепка майже на всю товщину має сірозеленуватий колір.

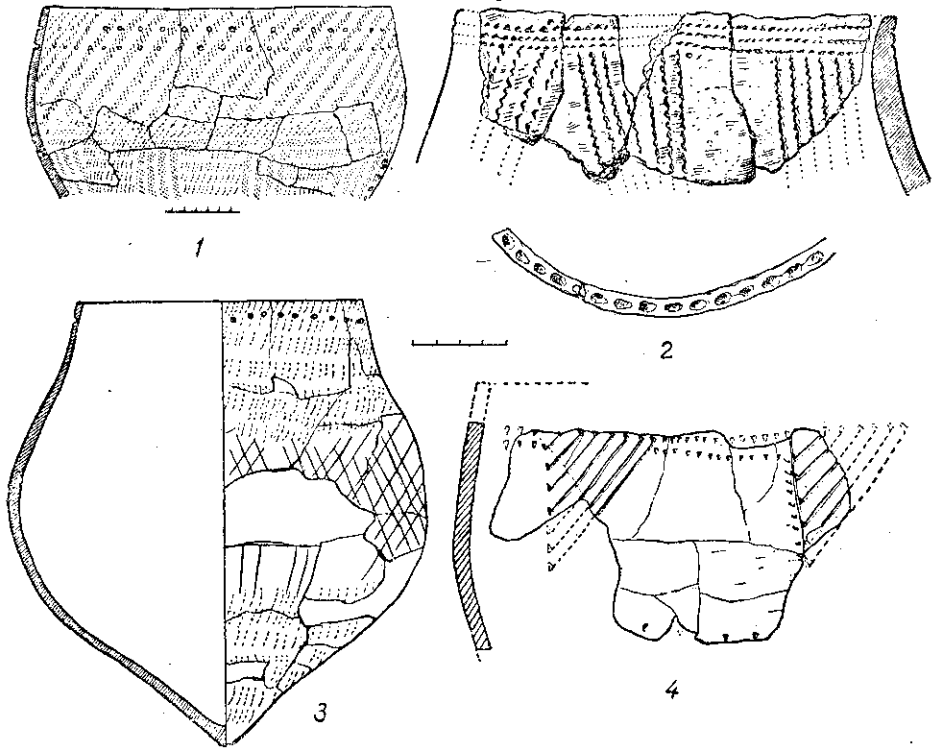

Рис. 4. Гребінцево-накольчата кераміка.

1 — Козлівка; 2 — Віта-Литовська (Чапаєвка); 3 — Моства;
4 — Студенок 5.

Посуд, очевидно, випалений на відкритому вогнищі. Його поверхня мала темножовтуватий колір. Орнамент гребінцевий; крім того, є неглибокі відбитки трикутної форми, які, як і гребінець, утворюють рядки. Частина черепків ранньої групи стоянок Дінця орнаментована прогладженими лініями, які ідуть паралельно або утворюють кососітчасті композиції.

Пізнєнеолітичний етап в історії населення Донеччини характеризується значними змінами в складі матеріальної культури. В цей час докорінних змін зазнає крем'яний інвентар, удосконалюється і кількісно збільшується кераміка.

Стоянки цього часу відрізняються від попередніх передусім своїм місцем розташування. Вони, як правило, розміщуються на низьких ділянках надзаплави або на майже непомітних піщаних підвищеннях серед заплави Дінця. Значну частину їх заливає у весняну повінь.

В комплексі інвентаря із стоянки Устя Осколу 1 уже повністю зникають мікролітичні нуклеуси. Техніка виготовлення мікропластин в цей час відмирає. З мікровкладишевих виробів зберігаються лише трапеції із струганою спинкою. Вони виготовлені з порівняно великих пластин (шириною понад 1 см). Двобічно сформовані знаряддя поширюються

значно більше, серед них зв'являються нові форми. Так, поряд із сокирами-різаками виникає сокира овальної форми з лезом, обробленим подовжніми сколами.

В пізньому неоліті виникає велика потреба в ріжучих інструментах — ножах. Ножі виготовляли з великих пластин або відщепів. Лезо таких знарядь підправлено плоскою ретушшю, що заходить далеко на спинку заготовки. Ножі на пластинах мають найчастіше гострий кінець.

Істотно новим в знаряддях пізньонеолітичного населення Дінця є поява двобічносформованих наконечників списа. В культурному шарі стоянки Устя Осколу і виявлено кілька таких знарядь. Відомі вони також і з Ізюмських стоянок (4 і 5-ої), стоянки Студенок 2 та ін. Наконечники мають трикутну форму з прямою або опуклою основою.

Керамічний матеріал пізньонеолітичних стоянок показує, з одного боку, продовження традицій гребінцевої кераміки більш раннього часу, а з другого — появу нових типів посуду, прикрашеного переважно ямками.

На тісні зв'язки пізньонеолітичної кераміки з більш раннім посудом вказує, наприклад, горщик із стоянки Устя Осколу 1¹. Він прикрашений відбитками гребінця і горизонтальними смужками «скорописних» наколів².

Але в цей же час на Дінці поширюється кераміка, яка, очевидно, не пов'язана з посудом попереднього етапу.

Для цієї групи кераміки характерна домішка піску в глині і ямковий орнамент (рис. 5, 3). Неглибокі округлі або видовжені ямки, утворюючи горизонтальні рядки, вкривають всю поверхню³. Інколи вони чергуються з гребінцем (Студенок 2, рис. 5, 2). Деякі черепки прикрашені також відступаючою лопаточкою (Комсомольське, рис. 5, 1).

Така матеріальна культура неолітичного населення Донеччини. Тепер можна говорити про два культурно-хронологічні етапи в історії місцевого населення Сіверського Дінця. Більш ранній характеризується розвитком мікрովкладшевих знарядь, які існують паралельно з крупним інвентарем для обробки дерева, і гребінцевою або гребінцево-накольчастою керамікою. На пізньому етапі мікролітичний інвентар відживає, з'являється ямково-гребінцева кераміка, що, очевидно, свідчить про деякі зміни в складі населення.

Різноманітність описаних двох груп неолітичних пам'яток Донеччини і більш ранній вік першої з них стверджується не лише помітними змінами в розвитку крем'яної техніки, різним характером збереженості матеріалів і неоднаковими топографічними умовами розміщення стоянок, а й стратиграфічними спостереженнями. На стоянці Устя Осколу 2 було виявлено два неолітичні горизонти знахідок, де комплекс гребінцевої кераміки був перекритий шаром з фрагментами ямково-гребінцевого типу.

Здобуті дані про неолітичні пам'ятки середнього Дінця дають можливість дещо інакше зрозуміти історичний розвиток культурно-спорідненого населення на сусідніх територіях. Це стосується в першу чергу племен, які мешкали в басейнах рік Полтавщини (Ворскла, Псьол, Сула), неолітичні пам'ятки яких вивчені слабо.

Керамічний матеріал Полтавщини, як і середнього Дінця, насамперед свідчить про наявність тут двох різних груп населення — носіїв

¹ П. П. Ефименко и И. Г. Шовкопляс, Археологические открытия на Украине за последние годы, СА, XIX, рис. 3.

² «Накольчастий» («скорописно-накольчастий») орнамент являє собою ланцюжок з'єднаних між собою неглибоких наколів, найчастіше трикутної форми. По техніці виготовлення скорописно-накольчастий орнамент не відрізняється від орнаменту, так званої «відступаючої лопаточки», але перший наносили кутом зламаної крем'яної пластини, а другий — виконаний порівняно широким штампом, без певної форми.

³ М. В. Сибільов, Старовинності Ізюмщини, в. I, Ізюм, 1926, табл. XXXVIII, 5.

культури гребінцевої або гребінцево-накольчастої та ямково-гребінцевої кераміки. На деяких стоянках є лише один тип кераміки, а на більшості вона змішана.

Невелика колекція гребінцевої кераміки без домішки ямково-гребінцевої зібрана на пісках борової тераси Ворскли біля хут. Петрівка, Новосанджарського району, Полтавської області. Зібрані черепки мають велику кількість рослинної домішки, слабо випалені, злам темний; внутрішня і зовнішня поверхні жовтуватого кольору. Глиняна маса дуже

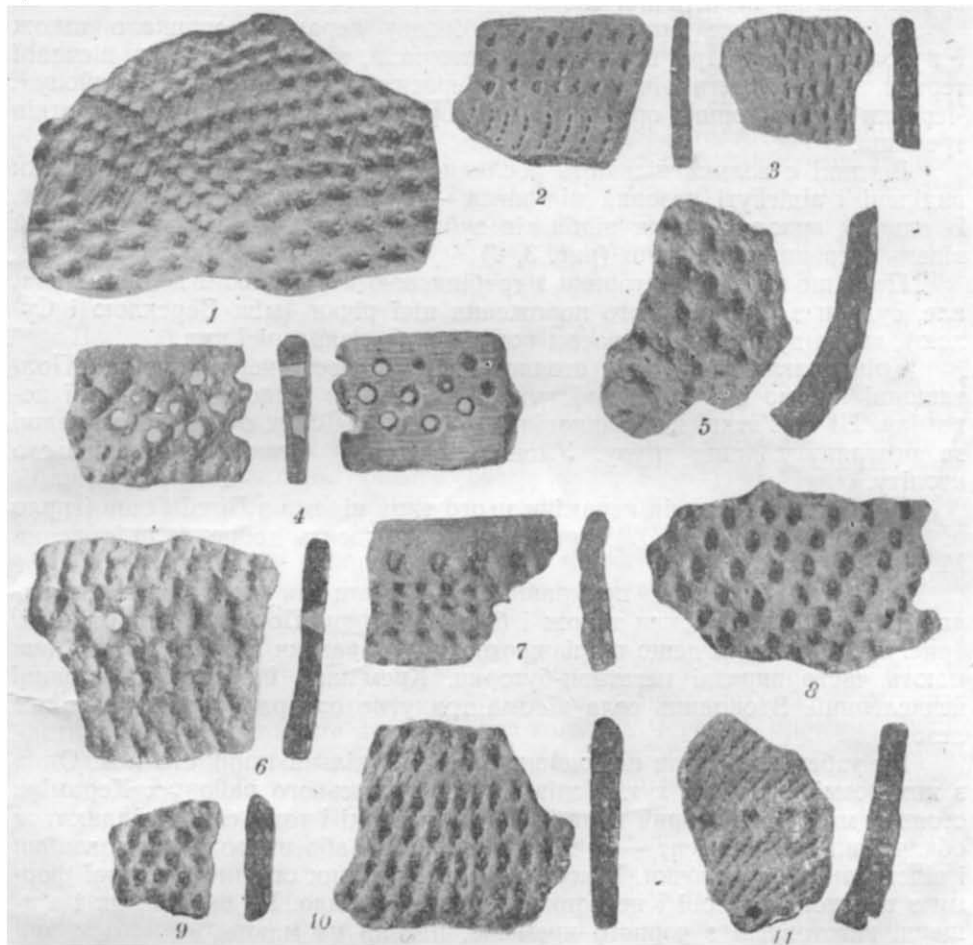

Рис. 5. Ямково-гребінцева кераміка.

1 — Комсомольське; 2 — Студенок 2; 3 — Устя Осколу 1; 4 — Біла Гора; 5, 6 — Бодаквіа; 7, 8 — Скуносове; 9 — Марки; 10 — гирло Есмані; 11 — Волинцеве.

крихка, орнамент складається з горизонтальних рядів косо поставленого гребінця (рис. 3, 3). На внутрішньому боці є сліди розчісування гребінцем. У цілому ця кераміка може бути повністю зіставлена з матеріалами типу стоянки Бондариха 2. Немає сумніву в тому, що культурні залишки обох цих стоянок належать одному населенню. Цьому не суперечить і характер мікролітичних пластин, виявлених разом з петрівською керамікою.

Кераміка, подібна до петрівської, відома також з-під Охтирки, Сумської області (рис. 3, 7)¹. Вона характеризується тими самими технологічними даними. До того ж тут є посуд з слабо профільованими вінцями.

¹ Збори Ю. М. Захарука в 1948 р., Фонди Інституту археології АН УРСР.

Одна посудина з-під Макухівки коло Полтави має характерний для гребінцевої кераміки трикутний скорописний орнамент. Її поверхню вкривають косі орнаментальні лінії, що йдуть під кутом 45° ¹. Фрагменти цієї кераміки зібрані також і в околицях Білої Гори (рис. 3, 5, 6).

Судячи з паралелей на Дінці, де кераміка цього типу виявлена разом з мікролітичним інвентарем, слід припустити, що відома колекція крем'яних виробів з Охтирки, яку датували мезолітичним часом², може відноситись до неолітичної епохи.

Населення, яке виготовляло гребінцеву кераміку, мешкало також і в долині Сули. Про це свідчать матеріали, зібрані на краю піщаної тераси лівого берега річки, біля с. Герасимівка, Роменського району³. Черепки з цієї стоянки орнаментовані горизонтальними рядами відбитків гребінця.

В глині є велика кількість рослинної домішки. Вінця посуду трохи виділені і відігнуті назовні, під ними — ряд глибоких округлих ямок. В одному випадку рядки відбитків зубчастого штампа вкривають край вінець зсередини посудини (рис. 3, 4).

Поки що не відома стоянка з гребінцевою керамікою з долини Псла, але, судячи з географічного положення цієї річки (між Ворсклою і Сулою), треба думати, що з часом вони будуть виявлені і тут.

Крім розглянутих вище стоянок з гребінцевою керамікою, на Полтавщині відомо значну кількість місць знахідок ямково-гребінцевої кераміки. Ці пам'ятки, як і відповідні стоянки з Дінця, очевидно, молодші за розглянуту вище групу. Умовно їх можна відносити до пізнього неоліту.

Найбільша колекція кераміки цього типу відома з Білої Гори (гірло р. Коломак) (рис. 5, 4). Вона в свій час досить добре була описана М. Я. Рудинським⁴.

Тонкостінні черепки, прикрашені глибокими округлими ямками, виявлені на березі Ворскли також і біля с. Марки, Полтавського району⁵ (рис. 5, 9). Останні дещо відрізняються від кераміки з Білої Гори. Вони мають часто виразні негативи-бугорки. Крем'яний інвентар на стоянці нечисленний. З околиць села відома трикутна сокира з пришліфованим лезом.

На узбережжі Псла нещодавно виявлено кілька таких стоянок. Одна з них розміщена біля хут. Попівка, Решетилівського району⁶. Кераміка стоянки має дуже добрий вигляд. Черепки тверді і тому слабо піддаються обкачуванню. Орнамент — у вигляді округлих або видовжених заглибин і відступаючої лопаточки. В колекції є наконечник стріли трикутної форми з виїмкою в основі і невелике крем'яне свердло. Ці вироби, як і відщепи, виготовлені з чорного кременю, патини не мають.

Стоянка з ямково-гребінцевою керамікою обслідувана Ф. Б. Копиловим також на Сулі біля с. Бодаква, Лохвицького району. Вона розташована в урочищі Копилівщина на великій піщаній дюні в заплаві річки. Тут відмічено вогнище, навколо якого зібрано кераміку і кварцитові відщепи. Черепки належать гостродонному посуду. Глина грудковата, але без особливих домішок. Випал задовільний. Злам черепка двокольоровий: зовнішня частина червонувата, внутрішня — темна. Орнамент складається з неглибоких округлих ямок з рваними краями (рис. 5, 5, 6).

¹ М. Я. Рудинський, Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла, К., 1926, стор. 14.

² М. Я. Рудинський, До питання про культури «мезолітичної доби» на Україні, Антропология, I, К., 1928.

³ Розвідки В. А. Іллінської в 1953 р.

⁴ М. Я. Рудинський, Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскла, К., 1926, стор. 12—14.

⁵ Збори В. А. Товкачевського в 1948 і 1950 рр.

⁶ Збори П. Г. Василенко в 1954 р.

До групи пізньонеолітичних пам'яток з ямково-гребінцевою керамікою слід віднести також стоянки Кривенки, Буймирівка, Хуторці і Хухра, матеріали яких у свій час були детально описані М. Я. Рудинським¹. Звертає на себе увагу той факт, що ямково-гребінцева кераміка з Хухри виявлена разом з крупними, позбавленими патини, пластинами і скребачками, виготовленими з донецького кременю². —

Таким чином, в басейнах річок Полтавщини в неолітичний час мешкало дві різні групи населення. В ранньонеолітичний час ця територія разом з середньою течією Сіверського Дінця була зайнята лісостеповими племенами з гребінцево-накольчастою керамікою. Пізніше тут появилось лісове населення з ямково-гребінцевим посудом. Поки що важко судити про дальшу долю носіїв культури гребінцевої кераміки. Можливо, вони, як і на Дінці, злилися з прийшлими племенами, а можливо, були відтіснені в Надпоріжжя, де в пізньонеолітичний час з'являється гребінцево-накольчаста кераміка лісостепоного типу. Слід, проте, відмітити, що племена з ямково-гребінцевою керамікою на південь далі меж лісостепоної зони не пішли. У Степ вони не проникають зовсім. Найпівденніші стоянки з ямково-гребінцевою керамікою виявлені біля Білої Гори (на Ворсклі), Попівки (на Пслі) і Лисої Гори під Лубнами (в долині Сули).

Для характеристики неолітичних пам'яток долини Середньої Десни розглянемо кілька стоянок.

Стоянка, де в чистому вигляді виявлено гребінцеву кераміку, досліджена автором на середньому Сеймі біля с. Козлівка, Путивльського району. Вона розміщена на невисокому (4—5 м) підвищенні в урочищі Яблунове, серед заплави правого берега річки. Культурні залишки залягали на глибині близько 40 см в середній частині підгрунтового шару. В урочищі, очевидно, була розташована тимчасова стоянка, оскільки знахідки виявлені на площі лише 10—12 м². Серед них — черепки двохтрьох посудин і досить бідний кварцитовий інвентар. Форма і розміри однієї посудини з Козлівки в значній мірі визначені (рис. 4, 1). Вона має слабо виділені вінця і лише злегка опуклі бочки. Діаметр горла 36 см, висота посудини близько 40 см. Товщина стінок 1 см. В глиняному тісті велика кількість домішки трави, випал досить сильний — четверта частина стінки пропалена до червоного кольору. Черепок, проте, крихкий. Посудина розпалась горизонтальними смугами на місцях спайок глиняного джгута. На внутрішній поверхні — сліди розчісування гребінцем, зовнішня — трохи лощена. Горщик багато орнаментований. Всю поверхню вкривають смуги з відбитків косо поставленого гребінця. У верхній частині вони ідуть діагонально під кутом 45°, на середній частині корпусу є три такі горизонтальні ряди, що оперізують посудину навкруги, нижче горизонтальні ряди перериваються. Тут інколи є групи вертикальних рядів, нанесені тим же гребінцем. Гребінцевий штамп є і на верхньому зрізі вінець, під якими нанесено два ряди рідко розкиданих циліндричних ямок.

Поширення гребінцевої кераміки простежується і на Десні. Її особливо багато на нижній течії річки, де вона цілком аналогічна знахідкам з басейну Дніпра, але кілька її місцезнаходжень є і на середній Десні. Колекція кераміки цього типу відома з околиць Погорілівки, Кролевецького району, Сумської області. На жаль, зібрана вона не на місці первісного залягання, а у виносі річки на пісчаній косі лівого берега. Спільним, що зближує черепки цього типу, є помітна товстостінність і шаруватість тіста, рослинна домішка в ньому, а також відсутність ямкового

¹ М. Я. Рудинський, Дюні стачії неолітичної доби з побережжя Ворскли, Полтава, 1920.

² Див. фонди Київського історичного музею.

орнаменту (рис. 3, 11, 12). Ямка як елемент орнаменту використовується тут лише для того, щоб підкреслити вінця посуду: М. Я. Рудинський, який досліджував Погорілівське місцезнаходження, поділяє цю кераміку на три групи: 1) черепки з відбитками гребінцевого штампа кількох зразків — двозубого і багатозубого; 2) черепки з відбитками гранчастого штампа, нанесеного смужками в скорописному стилі; 3) група сильно обкатаних черепків, здебільшого без орнаменту¹. До цієї, досить вичерпної характеристики можна додати, що тут є також черепки з кососітчастим прописним орнаментом.

Враховуючи підйомний характер цих матеріалів, досить важко пов'язати їх з певним видом виробничого інвентаря, але варто зауважити, що разом з гребінцевою керамікою майже при повній відсутності крем'яних і кварцитових знарядь виявлено значну кількість кістяних і рогових виробів.

В околицях цього ж села в 1929 р. В. Я. Захарченком було зібрано колекцію чудових кістяних виробів (близько 80 знарядь). Подібна кераміка і кістяні вироби відомі і з околиць с. Оболонне, Коропського району, Чернігівської області.

Кістяні вироби погорілівського типу досить характерні (рис. 2, 11—14). Типологічно вони цілком відрізняються від виробів, вживаних населенням степової смуги. З другого боку, не виникає ніякого сумніву в наявності генетичних зв'язків між відповідними кістяними знахідками Прибалтики і Десни.

З колекції Захарченка відомо масивні знаряддя, виготовлені з рогу оленя. Вони мають значні розміри (15 см), їх робочий кінець скошений під кутом 45°. Найімовірніше їх використовували як пробої. Значна серія аналогічних знарядь, виготовлених з міцних трубчастих кісток, зберігається в Конотопському музеї. Там же є кілька цікавих знарядь з гостроколючим робочим краєм (рис. 2, 14). Крім цих великих знарядь, населення Погорілівської стоянки виготовляло інші кістяні речі — гарпуни, риболовські гачки, наконечники стріл і т. ін. Гарпуни багатозубі, загалом вони мають веретеноподібну, трохи сплюснену з боків форму. На кінці насада є зубчик, очевидно, для прив'язування гарпуна до древка. Риболовські гачки мають потовщений стержень і гостре жальце. На місці прив'язування гачка до волосіні — маленька голівка. Виявлено кілька наконечників з пазами для вкладишів. Вони мають лінзовидний переріз. Наконечники стріл звичайно біконічні.

Широке вживання кістяних і рогових знарядь мисливсько-риболовським населенням стоянок гребінцевої кераміки в значній мірі, очевидно, виключало використання крем'яних виробів, особливо в районах бідних на кремій. Це, наприклад, досить яскраво видно з комплексу знахідок Козлівки, де знарядь праці майже не виявлено. Можливо, що вони були кістяні і через несприятливі ґрунтові умови не збереглися. На Сеймі, як і на Дніпрі в межах Київщини, де відмічається виняткова бідність на крем'яну сировину, мали переважати знаряддя праці з інших матеріалів. Проте на Дінці, багатому крем'яною сировиною, крем'яна індустрія за часів поширення стоянок гребінцевої кераміки набрала досить високого розвитку. Цілком можливо, що й на Десні кремій в житті неолітичного населення відігравав значно більшу роль, ніж на Сеймі або Дніпрі. Це стверджується, наприклад, багатою крем'яною індустрією Смячківських стоянок. На жаль, в збірках із Смячки, які за характером крем'яного матеріалу М. Я. Рудинський схильний датувати часом, що передувало поширенню ямкової кераміки, залишків глиняного посуду немає. Як відомо, ніяких залишків матеріальної культури, крім кременю, немає і в

¹ М. Я. Рудинський, Звіт Погорілівської експедиції Інституту археології АН УРСР, Науковий архів Інституту археології. Матеріали зберігаються у фондах Інституту археології АН УРСР.

своєрідній, досить ранній збірці з Кудлаївки, Новгород-Сіверського району¹.

Проте є кілька колекцій, які включають гребінцеву кераміку і крем'яні. Гостродонна кераміка з трикутною накольчастою орнаментациєю в супроводі пластинок із затупленою спинкою і вістрями, близькими до свідерських, виявлена, наприклад, на стоянці Холм на р. Нерус (притока Десни).

Для ранніх неолітичних стоянок середньої Десни, як і для Дінця, очевидно, ще характерне існування мікрореконструктивних виробів при наявності вже двобічно оббитих знарядь. Такими рисами, наприклад, характеризується «безкерамічний» комплекс інвентаря, досліджений на стоянці в урочищі Пісочний Різ на Десні².

В Десняно-Сейминському басейні, як і на суміжних розглянутих вище територіях, мешкали також племена з ямково-гребінцевою керамікою. Культурні залишки цього населення виявлені на середній Десні і Сеймі. Вони, проте, зовсім відсутні на нижній Десні, де, як і на Дніпрі в межах Київщини, є лише стоянки з гребінцевою керамікою.

На поселенні в с. Скуносове, біля Путивля (на Сеймі), розташованому на невеликому підвищенні в заплаві ріки, зібрано велику кількість тонкостінної кераміки, прикрашеної ямками (округлими, ромбічними). Більшість фрагментів належить широкогорлим горшкам з округлим дном (рис. 5, 7, 8). Кераміка виявлена разом з великою кількістю кварцитових і крем'яних знарядь.

Аналогічна кераміка виявлена М. Я. Рудинським при дослідженні стоянки в гирлі Есмані, на середній Десні³. Черепки глиняного посуду належали гостродонним тонкостінним посудинам (0,7 см), що мали слабо виділені зімці. Вони орнаментовані округлими або трохи видовженими ямками, дрібнозубим гребінцем і відступаючою лопаткою. Переважає ямкова орнаментация (рис. 5, 10). Майже завжди ямки утворюють негативи-бугорки на звороті черепка. Гостродонний посуд із Волинцевого на Сеймі орнаментований рядками відбитків гребінців і округлих ямок (рис. 5, 11).

Про характер виробничого інвентаря населення, яке виготовляло ямково-гребінцеву кераміку, найкраще судити на підставі знарядь, що їх виявлено разом з керамікою в зачистці біля гирла Есмані та в Скуносовому (рис. 6, 1—6). Ці знаряддя на Сеймі і Десні загалом мають однакові типи. На Сеймі, проте, переважають вироби з кварциту, що пов'язане, мабуть, з відсутністю тут крем'яної сировини. Кістяні знаряддя поки що не відомі. В комплексі інвентаря з Есмані є сокира. Вона має невеликі розміри (4 см) і вставлялася, очевидно, в муфту. Її форма близька до трикутної, поперечний переріз лінзовидний. Корпус модельований дрібними сколами, що вкривають всю поверхню знаряддя. Округле лезо сформоване дрібними поздовжніми сколами. Цей тип невеликої сокири характерний для пізньонеолітичних стоянок Десни (рис. 6, 7). Такі сокири відомі з Мізина⁴, Миса Очкінського⁵ та ін., часто вони, як наприклад, сокирки з Долинського⁶ і з-під Трубчевська⁷, мають пришлі-

¹ Колекція з Кудлаївки взагалі випадає з числа відомих комплексів басейну Десни. За типом вістрів з оббитою спинкою вона може бути зіставлена лише з спіпалеолітичними комплексами степового Надпоріжжя.

² М. В. Воеводський і А. А. Формозов, Стоянка Песчаный Ров на Десні, КСИИМК, в. XXXV, 1950, стор. 42 і далі.

³ М. Я. Рудинський, Звіт Погорілівської експедиції Інституту археології АН УРСР, Науковий архів Інституту археології.

⁴ М. Я. Рудинський, Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині, Коротке звітання ВУАК за 1925 р., К., 1926, табл. VI, 2.

⁵ И. Г. Розенфельдт, Стоянка Мыс Очкинский; КСИИМК, в. XXXI, рис. 46, 16.

⁶ Фонди Інституту археології АН УРСР.

⁷ В. П. Левенюк, Неолит верхнього участка бассейна средней Десны, КСИИМК, в. XXIII, рис. 28, 11.

фовку по лезу. Типологічно вони відповідають аналогічним знаряддям з пізніх стоянок Сіверського Дінця, але мають лише менші розміри.

Овальні в перерізі сокири великих розмірів є і на Сеймі, де їх виготовляли з кварциту. Їх лезо округле, симетричне в профілі. Судячи з форм знарядь, їх, очевидно, використовували як наконечники мотик. Про це особливо промовляє одна велика «сокира» (довжина 20 см), лезо якої дуже округле і порівняно тупе. Крім описаних сокировидних знарядь, в Скуносівському знайдено кілька жолобчастих сокир великих розмірів. З інших великих знарядь для обробки дерева в цей час

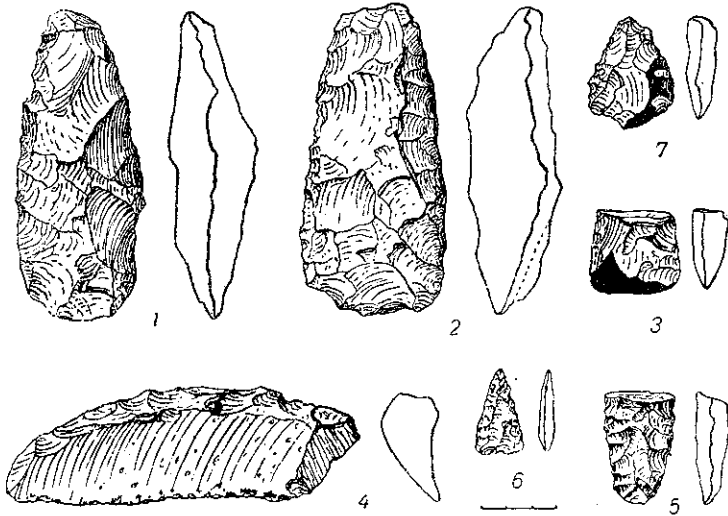

Рис. 6. Кварцитові та крем'яні знаряддя з поселень ямково-гребінцевої кераміки.

1—6 — Скуносове; 7 — Мале Устя.

вживали крем'яні клини (Мис Очкінський). Ріжучі інструменти представлені ножами, виготовленими з досить великих, погано огранених пластин. В скуносівській колекції є два великі кварцитові серпи. Вони виготовлені з великих відщепів. Їх пильчасте лезо підправлене лише дрібним ретушуванням, спинка — крупним обтісуванням. По лезу помітно сильну залощеність. Скребки, що належали цьому населенню, великі, виготовлені з відщепів. Наконечники списів видовжені, листовидні, двобічно обтесані. Такі вістря виявлені в Скуносівському, вони численні й на стоянці Мис Очкінський. Наконечники стріл з цього району мали, очевидно, дещо іншу форму. Із колекції скуносівської стоянки є одне вістря видовженої трикутної форми з трохи ввігнутою основою. Серед крем'яного інвентаря пізньонеолітичних стоянок, проте, не виявлено, якщо не рахувати окремих знахідок (Шечково), попереkleзових стріл. Зовсім відсутні і мікровкладішеві знаряддя.

Підсумовуючи сказане вище, можна зробити висновок, що неолітичні пам'ятки Подесення загалом мало відрізняються від стоянок Полтавщини і Донеччини. Тут, проте, більше представлена група стоянок з ямково-гребінцевою керамікою і менше виявлено поселень з гребінцево-накольчастою.

Незважаючи на те що перші відомості про неоліт Київщини з'явилися досить давно, його розуміння стало можливим лише в останні роки, коли експедицією «Великий Київ» було виявлено і досліджено значну кількість неолітичних стоянок. Київщина в неолітичний час цілком входила в зону поширення племен гребінцево-накольчатої кераміки. І якщо в пізньонеолітичний час на Донець, Ворсклу, Псьол,

Сулу і Сейм проникають носії культури ямково-гребінцевої кераміки, то Київщини вони не досягають.

В околицях Києва шляхом розкопок досліджено дві власне неолітичні стоянки — Микольська Слобідка¹ і Віта-Литовська (Чапаєвка)².

Стоянки біля Микольської слобідки розміщені на краю борової тераси лівого берега Дніпра. Культурний шар залягає в основі лісового підґрунтя. Серед інвентаря переважає кераміка. Крем'яних знарядь праці виявлено порівняно небагато.

Кераміка стоянки представлена фрагментами, в тісті яких переважає рослинна домішка. Випал цього посуду слабкий, черепки дуже крихкі. Посуд мав форму конічного широкогорлого горшка з гострим дном. Вінця товщиною не відрізняються від стінок, вони взагалі ніяк не виділені. Лише інколи під ними є ряд глибоких циліндричних ямок. В орнаментативній посуду цієї групи переважає гребінець і прогладжені лінії. Є також трикутний скорописний орнамент. Орнаментальні лінії ідуть горизонтально, діагонально (під кутом 45°) або вертикально. Орнамент найчастіше вкриває всю поверхню. Майже завжди по зрізу вінець є відтиски своєрідного штампа у вигляді «лапок». Звичайно по вінцях наносили ряд горизонтальних ліній, а нижче вони йшли частіше діагонально (рис. 3, 8—10).

Кераміка з Віти-Литовської характеризується тими самими даними (рис. 4, 2). Крем'яний інвентар неолітичних стоянок Київщини, як правило, нечисленний і здебільшого дрібний. Це переважно скребки, ножі, мікроліти і лише зрідка трапляються сокири — крем'яні або шліфовані з каменю.

Шлях історичного розвитку, що його пройшло неолітичне населення Київщини, в значній мірі властивий і племенам Волині. Тут виявлено і досліджено пам'ятки, які дали археологічні матеріали, аналогічні знахідкам із Середнього Подніпров'я. Опорними пунктами для розуміння змін у розвитку матеріальної культури на різних етапах неоліту на цій території є розкопані І. Ф. Левицьким стоянки в урочищі Піщане біля м. Народичі³ та на р. Моства⁴.

Найраніший етап в заселенні Волині в післяпалеолітичний час представлений нижчими горизонтами стоянки в урочищі Піщане. Комплекс інвентаря першого горизонту включає свідерські вістря і трикутні мікроліти. Згодом (II горизонт) з'являються високі трапеції і набирають значного поширення виготовлені з відщепів різці на куту зламаной пластини і т. ін.

В третьому шарі виявлено найбільшу кількість знахідок. Із загального числа 20 вогнищних груп в цьому горизонті було 15. На даному матеріалі вдається простежити характер змін, що сталися в цей час в крем'яній індустрії Волині. Третій горизонт стоянки, як і розкопані стоянки Дінця цього етапу (Бондариха 2), характеризується співіснуванням мікролітичних і макролітичних знарядь.

Більш високий рівень розвитку відбиває собою четвертий горизонт стоянки. Кількістю знахідок він представлений, проте, порівняно гірше.

У зв'язку з відсутністю кераміки на цій стоянці виникають певні труднощі в датуванні її горизонтів. І. Ф. Левицький датував їх різним часом, починаючи від «горішнього палеоліту» (I горизонт) і кінчаючи раннім неолітом (IV горизонт). Цієї точки зору загалом дотримується і Є. Ю. Кричевський, датуючи четвертий горизонт раннім неолітом⁵.

¹ В. М. Даниленко, Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р., АП, т. VI, 1957.

² Розкопки автора в 1954 р.

³ І. Ф. Левицький, Стація в ур. Піщаному біля Народич, Антропология, IV, К., 1931.

⁴ І. Ф. Левицький, Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р., АП, т. IV, 1952.

⁵ Є. Ю. Кричевський, Ранній неоліт і походження трипільської культури, Палеоліт і неоліт України, К., 1949, стор. 347.

Для правильного розуміння хронологічного місця горизонтів стоянки в урочищі Піщане необхідно зупинитись на розгляді іншої досить цікавої стоянки з цього району. Мова йде про досліджену І. Ф. Левицьким стоянку на р. Моства (притока Уші). Розкопками на стоянці розкрито площу понад 500 м². Знахідки залягали в суглинку з прошарками орштейну під шаром торфу (1,1 м). Дослідник відмічає тут кілька різночасних горизонтів (епіпалеоліт, неоліт, трипільський час). Виявлено ряд вогнищ неолітичного часу, навколо яких зібрано кераміку і крем'яний інвентар. В збірці відсутні мікролітичні пластини. Майже всі знаряддя виготовлені з відщепів і грубуватих пластин. Навіть дві високі трапеції, що виявлені в шарі, зроблені з відщепів. З відщепів формувались також і скребки. Як ріжучі знаряддя використовували пластини значних розмірів (10 × 1,5 см), підправлені плоскою ретушю. Взагалі при обробці знарядь з цієї стоянки плоску ретуш використовували значно частіше, ніж круту. З допомогою плоскої ретуші виготовлено одно ріжуче знаряддя і 4 овальні сокири. Найбільша з них має розміри 8,3 × 4,1 × 2,1 см.

Таким чином, характер крем'яного інвентаря стоянки Моства досить близький до матеріалів третього і четвертого горизонтів стоянки в урочищі Піщане. Їх зближує наявність аналогічних рубуючих знарядь, техніка їх виготовлення, а також характер супровідного крем'яного матеріалу. Ці комплекси можуть бути датовані одним часом. Крім крем'яного інвентаря, на стоянці Моства виявлено також досить різноманітну кераміку.

Деякі реставрованих посудин мають порівняно значні розміри (висота 49 см). За формою вони гостродонні, мають прями вінця і трохи роздуті бочки. Товщина стінок загалом незначна (0,7 см). В глиняному тісті є домішка трави. Поверхня посуду багато орнаментована. Види орнаменту: дрібногребінцевий, трикутний накольчастий, прогладжений лінійний і лунчастий. По краю вінець майже завжди є один ряд неглибоких неправильноконічних ямок. Випал посуду слабкий, черепки легко кришаться (рис. 4, 3). Кераміку Мостви можна зіставляти хронологічно з пізніми типами кераміки з стоянки Микольська Слобідка і пізньонеолітичною керамікою середньодонецьких стоянок Устя Осколу I і Вірбовкінської 14 стоянки.

Неолітичні пам'ятки західніших районів Волині вивчені досить слабо. Головне те, що звідти майже невідомо знахідок кераміки.

* * *

Таким чином, підсумовуючи наші відомості з неоліту лісостепового Лівобережжя і Полісся України, можна говорити про дві групи населення, які жили в цю добу на зазначених територіях. Для матеріальної культури однієї з них властива гребінцева або гребінцево-накольчаста кераміка, а для другої — ямково-гребінцева.

Основною формою гребінцевої кераміки є гостродонний горщик із опуклими бочками і зведеними стінками у верхній частині. Вінця здебільшого виражені слабо, вони мало профільовані і по товщині, як правило, не перевищують стінок. Цей посуд виготовляли джгутовим способом, причому в формуванні глиняних джгутів важливу роль відігравала трава, яка, очевидно, служила основою при їх викачуванні. Часто на зламі черепка можна бачити сліди від цілих жмуктів трави, що вигоріла під час випалу кераміки. Домішка трави сприяла тому, що стінки посуду мали значну товщину. Поверхня цього посуду вигладжена добре, інколи підлощена. Зсередини спостерігаються сліди розчісування гребінкою. Випал найчастіше слабкий; на зламі черепків помітно товсту темну серцевину. Черепки крихкі і дуже легкі, що також зв'язане з наявністю великої кількості пористості — місць від вигорілих органічних

домішок (трави). Стінки посуду майже завжди знизу до верху прикрашені відбитками дрібнозубого гребінцевого штампа, скорописних стьожок або прогладжених ліній. Для кераміки Київщини, крім того, властивий орнамент у вигляді «лапок», а на Волині набуває значного поширення лунчастий орнамент. Ямки як орнамент відсутні. Лише під вінцями посудин часто можна бачити рядок округлих глибоких ямок, якими немовби підкресливали верхній край посудини. При оздобленні посуду названі орнаментальні елементи найчастіше поєднуються, це особливо стосується керамічного матеріалу Київщини і Волині, де часто на одній і тій самій посудині можна бачити гребінець і лунку, прогладжені лінії і гребінець тощо. Мотиви орнаменталії різноманітні. Це переважно горизонтальні, діагональні і вертикальні ряди, створені відбитками гребінця або трикутними наколами. Прогладжені лінії інколи утворюють кососітчасті композиції.

Гребінцева кераміка різних стоянок, характеризуючи собою певну культурно-історичну спільність, не є, проте, одночасною. Вона, природно, пройшла досить довгий шлях свого розвитку і вдосконалення. На пізніших етапах гребінцево-накольчатої кераміки рослинна домішка все частіше поступається місцем перед мінеральною, покращується випал, різноманітяться мотиви орнаменталії, зокрема частіше вживається скорописно-накольчастий візерунок.

Знаряддя праці носіїв культури гребінцевої кераміки в різних районах не завжди однакові. На Дінці переважали крем'яні вироби, причому на раніших етапах відмічається ще повне співіснування мікролітичних і двобічно сформованих знарядь, а в пізньому неоліті зустрічаються майже тільки останні. На Дінці кістяні вироби хоча і відомі, але вони, мабуть, відігравали значно меншу роль, ніж на Сеймі і Десні, де широко вживали кістяні і рогові знаряддя погорілівського типу. Очевидно, цей тип знарядь мав поширення і на Київщині. На Волині, з її багатими покладами кременю, знову, як і на Дінці, ми маємо порівняно високий розвиток крем'яної індустрії.

Поступовий розвиток крем'яної техніки у населення лісостепової смуги найкраще простежується за типом сокир. Так, на Дінці на зміну траншевидним сокирам мезолітичних стоянок (Минівський Яр) приходять сокири-різакі з лезом, сформованим боковим сколюванням. Останні, в свою чергу, заступаються підтрикутними або овальними сокирами, лезо яких моделюється дрібними, здебільшого поздовжніми сколами. Ці сокири вже мають пришліфування.

Племена з культурою гребінцево-накольчатої кераміки мешкали на всій досліджуваній території. Їх поселення виявлені на середньому Дінці, Ворсклі, Пслі, Сулі, Сеймі, Десні, Дніпрі і в басейнах річок Волині. Поширення пам'яток цього типу простежується також на північний захід — в Дніпровському басейні і в долинах річок Прибалтики. Гребінцева кераміка є пануючою на середньому і нижньому Сожі¹.

Розвідками К. М. Полікарповича на деяких пунктах, наприклад біля с. Шоховка в урочищі Увалля, зібрано зразки гостродонного посуду досить раннього типу. Гребінцева кераміка поширюється і далі на північ і північний захід. А. Н. Ляуданський відмічає, що вона разом з шліфованими крем'яними сокирами є по всій території Білоруської РСР².

Досить цікаві зразки кераміки, що має дуже значну кількість рослинної домішки і гребінцеву орнаменталію, були зібрані біля м. Любче на розвіяних дюнах в долині Немана. Цікаво, що поряд з гребінцевою орнаменталією тут, як і в Мостві, використовували лунку і глибокі

¹ К. М. Палікарповіч, Дагістарычныя стаянкі сярэдняга і ніжняга Сажа, Зап. ад. гум. навук, кн. 5, Мінск, 1928, табл. II, 17.

² А. Н. Ляуданскій, Археологіческіе исследование в БССР после Октябрьской революции, СГАИМК, № 7-8, М., 1932, стор. 55.

округлі ямки, що підкреслюють вінця. В. Голубович, який опублікував цю кераміку¹, знаходить їй аналогії в Березовці на Гомельщині і Новому Бихові, Могильовської області.

Про культурно-хронологічні зв'язки населення Дніпрової долини, і зокрема північних районів України, з племенами на території Білорусії, Литви і Прибалтики в археологічній літературі висловлювалися неодноразово. Про такі зв'язки мезолітичного населення говорить М. В. Воеводський². Паралелі в розвитку культури смячкінських жителів неолітичного часу і населення північніших і західніших районів бачить М. Я. Рудинський³.

Зразки кераміки, прикрашеної скорописними наколами, що утворюють горизонтальні і вертикальні стрічки, відомі також з Куриської затоки в Калінінградській області⁴.

Про тісні зв'язки носіїв культури гребінцевої кераміки на території північної України з племенами, що населяли Прибалтику, свідчить єдиний тип кістяної індустрії. Подібність кістяних і рогових знарядь, наприклад, із стоянки Кунда в Естонії і Погорілівки, Сумської області, досить значна. Як відомо, Г. Чайлд кістяні вироби з Подесення включає до групи «східного маглемозе»⁵.

Розглянуті неолітичні пам'ятки на території північної і північно-східної України замикають собою з півдня кордони «західної» етнічної спільності з «гребінцево-ямковою» керамікою, про яку (спільність) йде мова в останній роботі М. Є. Фосс⁶.

Далі на південь в степову зону стоянки з гребінцевою керамікою поширюються менше. Впливи цієї культури на степове населення, проте, були досить сильними. Особливо це помітно на другому етапі надпорізького неоліту, коли культура стоянок типу Сурського острова змінюється пам'ятками Середнього Стогу I, Лоханського острова і т. п. На пізньонеолітичному етапі в Надпоріжжі поширення гребінцево-накольчастої кераміки настільки значне, що можна думати про проникнення на південь окремих родоплемінних груп лісостепового населення. Прийшло населення принесло з собою гребінцево-накольчасту кераміку і деякі типи крем'яного інвентаря, зокрема сокир, але воно скоро також засвоїло техніку обробки м'яких кам'яних порід.

Майже на всій досліджуваній території лісостепового Лівобережжя, за винятком пониззя Десни і Дніпра в межах Київщини, крім стоянок з гребінцево-накольчастою керамікою, виявлено пам'ятки з керамікою ямково-гребінцевого типу.

Посуд з ямково-гребінцевою орнаментациєю був гостродонний і широкоротий. При готуванні глиняного тіста використовували пісок. Рослинна домішка, як і лоціння, за незначними винятками, — відсутні. Товщина стінок невелика (0,6—0,8 см). Ямково-гребінцева кераміка цілком відмінна від гребінцевої за елементами і мотивами орнаментациї. Основним елементом орнаменту тут є ямка; ямки мають різну, часто неправильну форму, але здебільшого вони округлі чи видовжені, рідше ромбічні. Інколи при орнаментуванні посуду ямки комбінуються з гребінцем. Разом вони утворюють горизонтальні ряди, що оперізують посудину навкруги. Але для цієї кераміки зовсім не характерні вертикальні і діагональні мотиви, як невідомий і лінійнопрогладжений елемент

¹ W. Holubowicz, Ceramika grzebienewa z Lubcza., Przegląd arch., т. VI, в. 2-3, Poznań, 1939.

² М. В. Воеводський, Важнейшие итоги Деснянской экспедиции в 1946 г., КСИИМК, в. XX, 1948, стор. 42.

³ М. Я. Рудинський, Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р., стор. 16.

⁴ W. Gaerte, Die Steinzeitliche Keramik Ostpreussens, Königsberg, 1927, Abb. 100.

⁵ Г. Чайлд, У истоков европейской цивилизации, М., 1952, стор. 276.

⁶ М. Е. Фосс, Древнейшая история севера европейской части СССР, МИА, № 29, 1952, стор. 168, 173.

орнаменту. Діагональні мотиви в орнаментациі кераміки цього типу простежуються лише на окремих фрагментах; вкритих стрічками відступаючої лопаточки, в чому не можна не вбачати впливів гребінцево-накольчатої кераміки, зокрема перенесення трикутного накольчатого скоропису.

Знаряддя праці, що їх вживало населення ямково-гребінцевої кераміки, виготовляли з кременю і кварциту. Кістяний інвентар не відомий. Можливо, його було, як і у волго-окських племен цієї культури, дуже мало.

Кварцитові крем'яні вироби мають переважно великі розміри. Це — знаряддя для обробки дерева: сокири, жолобчасті долота, клини, серпи. Вживались також видовжено-ромбічні наконечники списів, скребки великих розмірів, ножі і т. ін. Загалом знаряддя праці цих стоянок, як і кераміка, типологічно близькі до матеріалів неолітичних стоянок Окського басейну (Льяловська, Белевська, Рязанська і Балахінська культури).

Таким чином, простежуючи район поширення стоянок з ямково-гребінцевою керамікою на Україні, ми тим самим окреслюємо південну межу «центральної» етнічної області з ямково-гребінцевою керамікою, що її М. Є. Фосс локалізує в центральній частині Східної Європи (Волго-Окський басейн і більш північні території — рис. 1).

Закінчуючи огляд неолітичних пам'яток лісостепового Лівобережжя і Полісся України, необхідно коротко зупинитись на деяких питаннях хронології. Як відомо, серед спеціалістів існує думка, що ґрунтується ще на роботах Айліо, про ранній вік «ямкової» і більш пізній — гребінцевої кераміки¹. Це уявлення, загалом вірне щодо деяких проявів гребінцевої кераміки, наприклад типу Галицької стоянки², потребує, проте, деякого уточнення. В усякому разі можна стверджувати, поперше, що на території України в різних областях паралельно існувала гребінцево-накольчата кераміка (Дніпро, пониззя Десни, басейн Прип'яті) і ямково-гребінцева (середня Десна, Сейм і т. ін.) і, по-друге, на тих територіях України, де є поселення однієї і другої групи (середня течія Дінця, Ворскла і т. ін.), більш ранніми були поселення з гребінцевою керамікою. Це стверджується різним складом знарядь праці, неоднаковими топографічними умовами розташування поселень, а також стратиграфічними даними деяких донецьких стоянок (Устя Осколу 2).

Орієнтовно появу нового (лісового) населення на північному сході території Української РСР можна відносити до початку III тис. до н. е.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

НЕОЛИТИЧЕСКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ ЛЕСОСТЕПНОГО ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ И ПОЛЕСЬЯ УКРАИНЫ

Резюме

На территории Украины прослеживается ряд неолитических культур: в западных областях республики известны памятники дунайской культуры; в степной части УССР выделена культурная группа типа поселения на Сурском острове; еще две группы неолитических памятников обнаружены в лесостепном Левобережье и Полесье Украины.

В работе приводится описание главнейших памятников севера и северо-востока УССР, расположенных в бассейнах рек Северского Донца (Бондариха, Устье Оскола 1, 2), Ворсклы (Петровка, Белая Гора, Марки), Псла (Поповка), Сулы (Герасимовка, Бодаква), Сейма (Козловка, Скуносово), Десны (Погореловка, Устье Эсмани), Днепра

¹ J. Aillio, Fragen der Russischen Steinzeit, Helsingfors, 1922.

² Див. фонди Державного історичного музею в Москві.

в границах Киевщины (Никольская Слободка, Вита-Литовская) и бассейна Припяти (Моства, урочище Песчаное).

Культура племен первой выделенной на этой территории группы характеризуется микро-макролитическим инвентарем, богатой костяной индустрией и весьма своеобразной керамикой, которую по преобладающим элементам орнамента можно назвать «гребенчатой» или «гребенчато-накольчатой».

Основной формой гребенчато-накольчатой керамики является остродонный горшок с округлыми бочками и слегка сведенным горлом. Эта посуда изготовлялась ленточным способом, причем при формовке глиняного жгута важную роль играла трава, служившая, по всей вероятности, основой. Стенки сосудов богато украшены оттисками мелкозубой гребенки, неглубокими наколами, чаще треугольных очертаний, или прочерченными линиями. Оттиски косо поставленной гребенки и наколы обычно покрывают почти весь сосуд, располагаясь в виде горизонтальных, диагональных или вертикальных рядов. Прочерченные линии, кроме того, иногда дают кососетчатые композиции. Ямка, как орнаментальный элемент, отсутствует и лишь иногда край сосуда как бы подчеркнут одним или двумя рядами глубоких цилиндрических ямок.

Поселения с гребенчато-накольчатой керамикой известны почти на всем лесостепном Левобережье и Полесье Украины (Бондариха, Петровка, Герасимовка, Козловка, Погореловка, Никольская Слободка, Моства).

Для культуры племен второй группы этой территории характерна ямочно-гребенчатая керамика и иные, более совершенные типы кремневого инвентаря, включающие топоры с пришлифованным и желобчатым лезвием, серповидные орудия, двусторонние обработанные наконечники копий и стрел и т. п. Сосуды имеют вид остродонных горшков со слабо выделенным венчиком. В глиняном тесте растительная примесь почти отсутствует. В числе орнаментальных приемов здесь преобладает ямка неправильной, округлой или ромбической формы. Реже ямки комбинируются с гребенкой. В этой группе сосудов совершенно отсутствует прочерченный элемент орнамента. В системе расположения узоров преобладает горизонтальная зональность. Вертикальных и диагональных (косых) рядов, свойственных гребенчато-накольчатой керамике, здесь почти нет.

На территории УССР носители культуры ямочно-гребенчатой керамики известны только на крайнем северо-востоке республики (Марки, Поповка, Бодаква, Скуносово, Устье Эсмани).

Картографирование памятников выделенных выше двух культурных групп на севере и северо-востоке УССР и сопоставление территории их распространения с имеющимися данными по районированию «лесных» неолитических культур Восточной Европы приводит нас к выводу, что эти памятники замыкают собой южную, смежную со степью границу распространения северных племен Восточной Европы. Район распространения племен с гребенчато-накольчатой керамикой почти полностью смыкается с выделенной М. Е. Фосс «западной» областью неолитических культур, а памятники Украины с ямочно-гребенчатой керамикой являются органическим продолжением намеченной тем же исследователем «центральной» этнической общности.

Таким образом, в пределах Восточной Европы намечаются два громадные по своим размерам массива неолитического населения, характеризующиеся в первом случае гребенчатой или гребенчато-накольчатой керамикой и ямочно-гребенчатой — во втором (рис. 1).

В долинах рек Украины, где обнаружены поселения гребенчатой и ямочно-гребенчатой керамики, более древними, как это видно из стратиграфических наблюдений на Северском Донце, являются памятники гребенчатой керамики.